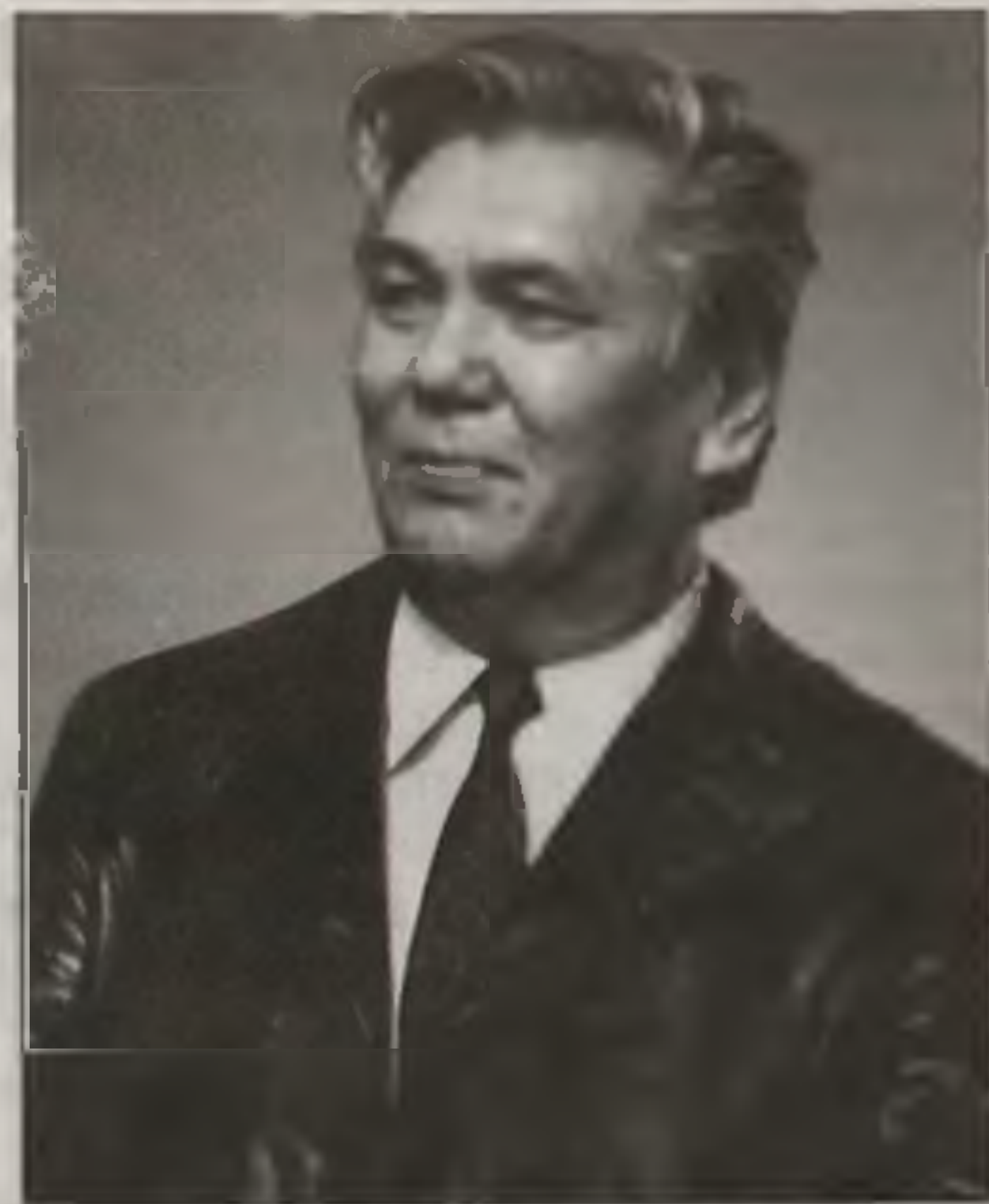

Шериаздан ЕЛЕУКЕНОВ

АТЫ ДА, ТАЛАНТЫ ДА КЕМЕЛ

– Ұнатқан қызыңды бетінен сүйіп көрдің бе?

– Былай қолынан ұстағаным болмаса, сүйуге ұялатынмын.

Бұл диалог әскери училищені бітіруіне оншақты күн қалғанда емтихан тапсыруларына да пұрсат берілмей майданға аттанып бара жатқан екі қазақ жігітінің арасында болған әңгімеден. Бірінің есімі фамилиясымен аталатын – Мейірманов, екіншісі өз атымен аталатын – Мұхамед. Жазушы Кемел Тоқаевтың «Солдат соғысқа кетті» деген романының /1983/ кейіпкерлері.

Кемел Тоқаев 1923 жылы 2 қазанда туған. Соғыс басталған 1941 жылы жайнаған жас – он сегізді қауысуға бет алған-тын.

Менімен бірге орталау мектептің 5-інші класында Мүшән деген бозбала жігіт оқып жүрді. Бойы сырықтай, бұзау ортасында жүрген өгіздей көрінетін. Бұның да жасы Кемелге қарайлас, он сегіз, он тоғыздарда болатын. 1941 жылдың маусым айында оныншы класты бітірген қыз-жігіттермен бірге түні бойы той тойлады да, ертеңіне военкомат повесткасымен соғысқа аттанды. Кемекен романынан жаңағы диалогты оқығанда оның өзі де, жаңағы Мүшән туыс та ғашықтық жұмбағын шешу былай тұрсын, бар жастығын окопта, қан кешіп жүріп өткізді-ау деп ойлайсын. Жас Кемел болса, «жығылсаң нардан жығыл» дейтіндей ала-бөтен қырғын – Сталинград окобынан бір-ақ шықты. Сондықтан орыс жазушысы Виктор Некрасовтың «В окопах Сталинграда» деген романы сияқты Кемел Тоқаевтың соғыс туралы туындысы окоптан жазған репортаждай оқылады.

«Оңтүстік батыс жақ тұтасқан қызыл тозаң...» /«Жазушы», 1983, 49-50-беттер/.

Жас солдаттың Сталинградтың алаулаған қызыл жиегін көрген алғашқы күннен әсері. «Солдат күнделігінен»

Шериаздан ЕЛЕУКЕНОВ — филология ғылымының докторы, профессор, Мемлекеттік сыйлықтың лауреаты, Мағжан туралы монографияның және бірқатар әдебиеттану, сыни кітаптардың, «Әттең дүние» романының «Кітаптану негіздері», «Қазақ кітабының тарихы» кітаптарының авторы.

деген романға арнайы қосымшада суреттелген. Белгісіз солдаттың беймәлім күнделігі сонында 18 октябрь 1942 жыл деп қағазға түсірілген мерзімі көрсетілген. Соған қарағанда бұл күн Кемел Тоқаевтың алғаш майдан шебін көрген мезеті болар деп жорамалдаймыз.

Екі күн өткен соң алыстан қып-қызыл болып тозанданып тұрған көкжиек, тақап келгенде қанды реңінен айырылып, қараңғы түнекке айнала береді. Сталинград! Мұхамед, басқа да бірқатар солдат, бұйрық бойынша 0,85 биіктікке бекініс жасауға тапсырма алады. Оққа ұшқандары оққа ұшып, қалғандары биіктікке өлдім-талдым дегенде жетеді. Дөң басында қираған танк тұр. Танк асты кісі бойы қазылған терең ор. Бұрышта бет-аузын қалың тікенек сақал-мұрт басқан, пилоткасын төбесіне жарбита киген біреу отыр. Түрінен кісі шошырлық. Бір жақ көзі орнында бармақтай әппак жұмыр нәрсе ағараңдайды... «Қан қатқан кірпігі әрең қимылдайды. Оң қолына гранатаны қысып ұстап алған. Оның желке тұсында, суық окоптың қабырғасында өлген адамның екі аяғы салбырап тұр. Басы, кеудесі шынжыр табанның астына жаншылып қалған. Жаралы солдат кезерген ернін жалап:

— Құдай үшін, бір жұтым су беріндерші!» — деді.

Жүрек суырар, әрі қарапайым сурет. «Шошиды» деген сөз болмаса, жан құбылыстарына тереңдемеген. Іштегі бұрқаған сезім әдейі бұқтырылған. «Солдат соғысқа кетті» романына тән қатқыл стиль. Ондай стильден шығарма ұтпаса, ұтылып тұрған жоқ. Кейде дуылдасып отырған адамдар үнсіз қалғанда да бірталай нәрсе айтылып қалады ғой. Мынау соның бір түрі. Соғыстың қатал шындығын қатаң да қарымды жеткізудің тәсілі.

Тек қанды көйлек досы өлім аузында: мамам байғұс зарығып, мені босқа күтіп, екі көзі төрт болады-ау деп өзінен гөрі анасын қимайтын жерінде роман әңгімешісінің тамағына тас тығылып қалғандай қалпын сезінесің. Кемекеннің досы, отставкадағы полковник, «Тоқаевтың үш сыйлығы...» деген мақала жазған /«Қазақ әдебиеті», 23 қазан, 1998 жыл/ жазушы Қалмұқан Исабаевтан осы психологиялық көрініс жайында пікір айтуын сұрағанымда былай деп еді: соғыста қатты жарақаттанып әл үстінде жатқан жас солдат үнемі «мама!» — деп шешесін шақырып айкайға басып жатады. Ал, москалдаулары тұңғыш баласының атын атап қоштасады...

Сталинград шайкасының аяқталу қуанышы үстінде күнделік иесі түюлі қабағын аздап жазғандай болады. Әйтсе де бастапқы сараң, сығымды стилінен жаңылмайды.

«Үштен-төрттен сап түзеген неміс тұтқындарының ұшы-қиыры жоқ. Әппак қар басқан жазық даланың үстінде ирелендеген қара жыландай шұбатылады.

Күн сондай ашық, шуақты жылы боп тұр».

Сталинград шайкасының жеңіспен аяқталған қуанышын өстіп табиғат құбылысы арқылы шым-шымдап қана жеткізген. Бұл оқиғаның мерзімі күнделікте: 6 февраль, 1943 жыл деп көрсетілген. Келесі беттері сонау Тула жақтан жазыла бастаған... Тағы да сол қысқа қайырылған қоңыр әңгіме. Мұхтар Әуезов: оқ тілі — шолақ тіл дегенде осындай стильді айтқан болар.

Бірсыпыра соғыс тақырыбына қалам тербеген майдангер, майдангер емес жазушылардан айырмашылығы, Кемел Тоқаев соғыс романтикасына берілмейді. Шығармасындағы адамдар арақатысы жәй кәдуілгі қарабайыр өмірдегідей: жақсылық, жамандықтары аралас-құралас жүреді. Бір минуттық ғұмыры бар ма, жоқ па, онымен санаспайды. Біреуінің атып түсірген самолетін екіншісі иеленіп кеткісі келеді. Ұрыс-керіс, жау тұрсын, бір-біріне қараптан қарап өшігетінін айтсаңшы. Әрине, адамгершілік қасиеттері, жаумен жолбарысша алысатыны, бір біріне қиын сәттерде көмекке келуде жаңылмайтыны — ол жағы басымырақ. Өйтпесе, Жеңіс күні туар ма еді, тумас па еді.

Соғыс уақытының күнгейі де, теріскейі де романда бірқалыпты басыңқы сарында жазылуы тегін емес. Автор сол кездегі баспасөзге тән даңғазалық, бос шелектей қаңғырлаушылық, қызыл сөзділік, жағымпаз жылмақайлық әуенге қарсылық білдіргендей. Жазу мәнеріне аға газет «СК»-дан бастап көптеген баспасөз органдарында қырық жылға жуық істеген журналист қызметі зәредей ықпал етпегеніне қайранмын.

...Кемекеннен өз басым Баспа комитеті жүйесінде қызмет етіп жүргенде таныстым. Оған дейін сырттай есіміне қанық болатынмын. Қазақстан Жазушылар одағы мен Қазақ ССР Ішкі істер министрлігі кеңес милициясы мен чекистерге арналған шығармаларға бәйге жариялағанда бірінші бәйгені қатарынан төрт рет алып қайран қалдырған лауреатты ол кезде білмейтін адам кемде кем еді. Және детектив жанрына шеберленіп алған жазушының «Көмескі із», «Түнде атылған оқ», «Қастандық»,

«Арнаулы тапсырма» повестерін, кітап сөрелерінде шан қауып жатпай тез арада өтіп кететіндігінен, баспа орындары пайда табу мақсатында әлденеше рет қайта басып шығарғанын да білетінмін.

Сырттай сыйлап жүретін адамыңмен кездескенде қалай сөйлесіп шүйіркелесетінін белгілі. Оның бер жағында кешегі Ұлы Отан соғысында тарихтын ең ауыр жүгін аркалап, қазақтың абырой-даңқын аспанға шығарған, «Мен – қазақпын» деп кеуденді тік ұстауға жол ашқан жауынгер ұрпақтың өкшесін баса өскен біздер сол ұрпаққа ілтипатты, махаббатты боп өстік... Осы бір орта бойлы, қапсағай денелі, толқынды қою шашын сол жақ самайына құлата қайыратын, үстіндегі киімін бипаздап, қыл жұқтырмай ұстайтын, әрқашан сабыр суы сепкен орнықты адаммен арамызда жылы шырайлы сыластық катынас орнаған.

Есте қалған бірер жәйтке оралайын. Кемекеннің Қазақ ССР Жоғарғы Кеңесі ведомстволарының бас редакторы кезі. Бір күні маған «вертушкамен» телефон шалды.

– Бірер минутқа кіріп шығатын шаруа бар еді.

– Сізге есігіміз әрқашан ашық.

Келген шаруасы өзінің сөйлесіп бер деген адамымен ақылдасып тынған соң рахметін айтып орнынан көтеріле берді. Сол арада мен сәл аялдай тұрсаныз қайтеді дегендей белгі бердім.

– Көптен көкейімде жүрген бір сұрағым бар еді. «Атаманның ақыры» деген фильмге байланысты. Шәкен Айманов ағамыз ерледі-ау! Қазақтың детектив киносын Одақтық биікке бір-ақ ыргытты. Ал бұл керемет қызықты оқиғаның кітап бетіне күні бүгінге дейін ізі түспеген...

Кемекен жайдарлана жауап қатты.

– Түпкі ойыңыз түсінікті. Шытырман тақырыптың хал-қадары менен сұралатыны қызық... Қытайдың Іле округында тұрған атаман Дутов әскерінің жалғыз-жарым окпен-ақ тарағанынан мен де хабардармын. Жаркент уездік милициясының нәшәндігі Қасымхан Чанышевтің Жетісу облыстық ревкомына жазған хатымен, өзге де материалмен таныспын. Оқиға фильмдегіге ұқсайды да, ұқсамайды да...

Көпті көрген ысқаяқ қаламгер көкейімдегі ой желісін оп-онай ұстай қойды. Қалайша риза болмассын.

– Кемеке, – дедім мен, – өзіңіз білесіз, үш-төрт жылдан соң, бұйырса, Советтік Қазақстанның 60 жылдығын тойлаймыз. Соған даярлық ретінде «шабан үйрек бұрын ұшады» дегендей, жоспар жасау үстіндеміз. Көркем шығарма жоспар дейтінге көндіге бермейтінін түсінемін. Дегенмен, «нет правила без исключения» деп тегін айтпайды ғой. Жанағы таныспын деп отырған материалыңыз мереке тақырыбына дөп келеді...

Кемекен біраз үндемей отырды да, басын шайқады. Бірақ онысы, сәтін салғанда, ұсыныстан бас тарту болмай шықты. Кеудесін кере дем алды да:

– Ойланатын мәселе... Бала-шағаның нәпакасын айырып отыратын мекемеміздің ілуде бір қолқасын жерге тастауға болмайтын шығар, – деп күлімсіреп орнынан тұрып қолымды алды.

Уағдалы уақытта қолжазба да қолға тиді. Әлде бір өндірістік себептерден аз кідіріс тауып, республика мереке күнінің аяғын іле-шала «Соңғы сокқы» деп аталатын, целлофанмен жабылған қызыл мұқабалы кітаптың сүйінші данасы столымның үстінде жатты. Қат-қабат жұмыстардың арасында жаңа роман беттерін парактаймын. Кей кітапты киносын көргеннен кейін самарқау оқисын ғой. Бұл жолы олай емес. Әу дегеннен-ақ қызықтырып тартып әкетіп барады. Бір жағы кино былай басталып еді, бұл қайтер екен дейсін. Романның бірден қызықтыратыны – тарихи құжаттарды ұтымды пайдаланғанынан ба деймін.

Оқиға жеделқабыл басталады. Қауырт жағдай телеграф стилінде баяндалады. Бірден бір оқиғаның мән-жәйіна қанығасын. Детектив мініскері кейіпкерлерінің Жаркент пен Верный арасында алмасқан телеграммалары арқылы сол кезде Жетісуда орын алған қиын-қыстау жағдайды алақанға салғандай етіп бейнелеп береді. Атаман Дутов армиясының Жетісу өңіріне қара шегірткедей қаптамақ хауіп төнген. Бір бандысы шекарадан жасырын өтіп үлгіріп, жергілікті халыққа қанды шеңгелін сала бастаған. Верныйда – бүліншілік. Кеңес өкімет орындары жан ұшырып қарсы әрекетке кіріскен. Сюжет бірден жирығып, оқушы назарын тасқын суға іліккен жаңқадай жұлып ала жөнеледі.

Мен телефон шалып, Кемекенді шығармашылық сәтті табысымен құттықтадым. Жәй шығарып салма, көңіл жықпас сөз болмасын деп, өзімше «Соңғы сокқыны» орыс